

Marek Stachowski
(Kraków)

Uwagi o zapożyczeniach altajskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne

W swej wydanej przed ponad 10 laty¹ rozprawie dyskutuje Z. Gołąb (1992)² m.in. kwestię najdawniejszych słow.-ałt. kontaktów językowych. Rozważania swe opiera na liście 17 zapożyczeń ałt. w językach słow. (str. 400-409; w spisie na str. 401 Gołąb 1992 wymienia co prawda 18 leksemów, ale wynika to z rozbięcia hasła *župan* na odrębnie omawiane *županь* i **šupanь*) oraz 11 zapożyczeń słow. w językach tur. (str. 411-413).³ Tak sporządzone listy⁴ są wygodne w

---

¹ W rzeczywistości praca Z. Gołąba jest o wiele starsza. Ukończona została ok. roku 1980 i z nieznanych mi powodów czekała mniej więcej 12 lat na opublikowanie u wydawcy amerykańskiego. Tym samym reprezentuje ona *de facto* stan badań sprzed ćwierćwiecza. Dla naszych uwag niczego to jednak nie zmienia, gdyż nowszego studium o stosunkach leksykalnych psłow.-ałt. nie ma, a poza tym praca ta jest powszechnie znana i czytana, a więc ma swój udział w kształtowaniu poglądów językoznawców.

² Polski przekład tej pracy (Gołąb 2004) ukazał się w trakcie pisania niniejszego artykułu.

³ W pol. przekładzie (Gołąb 2004) są to strony odpowiednio: 351-358 i 359-361. Wszelkie dalsze odsyłacze do numerów stron w pracy Z. Gołąba odnoszą się do wydania oryginalnego.

⁴ Nie są to listy całkowicie wyczerpujące. Kilka nowych propozycji przedstawionych zostanie w końcowej części tego artykułu, ale i spośród dawniejszych zestawień nie wszystkie znajdują się w pracy Z. Gołąba, por. choćby Menges 1954, a także np. psłow. **ch(b)renь* (> ros. *xpen*, pol. *chrzan*) < btur. = czuw. *xëren* id. [= ogtur. *kızgan* 'żarzący się, piekący'] < *xër-* 'rozżarzyć się, zapłonąć, zaczerwienić się' [= ogtur. *kız-* id.] (Räsänen 1950: 126, gdzie mowa jest wprawdzie tylko o danych języka czuw., nie o btur., ale wobec powszechności wyrazu *chrzan* w językach słow. trzeba zapewne przyjąć, że wyraz ten był – mimo braku poświadczeń scs. – zapożyczony wcześniej, jeszcze do języka psłow.).

korzystaniu i dlatego mogą stać się doskonałą podstawą dalszych badań,⁵ toteż posłużą one również nam jako punkt wyjścia (aczkolwiek nie jedyna inspiracja) do przemyśleń z uwzględnieniem trzech aspektów: uściśleń alfaistycznych, uaktualnień etymologicznych i uzupełnień o nowe pary wyrazowe.⁶

Przedstawienie wszystkich problemów tego kręgu w jednym, ograniczonym objętościowo studium nie jest możliwe, toteż poprzestaniemy na omówieniu jedynie kilku etymologii, a następnie zasygnalizowaniu pewnych nowych propozycji w piśmiennictwie światowym.⁷

**barañ*

‘baran’ (Gołąb 1992: 401) ~ **barañ* (?; por. Černych 1993 s.v.). – Dla wykazania tureckości etymonu wyrazu **barañ* przytacza się zwykle jedynie tat. bszk. *bārān* ‘jagnię’, co wydaje się jednak zbyt wątpliwą podstawą dla przyjęcia rodzimości tego wyrazu w językach tur. Więcej materiału daje Šipova 1976: 59n.:

tat. bszk. *bārān* ‘jagnię’; tat. bszk. demin. *bārās* ‘baranek’;

kzch. *beren* ‘owca’;

czag. bszk. *bārān* ‘jagnię’ (z powołaniem się na R IV 1597);

szor. *marāš* (< *marā*+š) ‘owca’ (z powołaniem się na R IV 2026);

ttur. *marya* ‘owca; koza’ (z powołaniem się na R IV 2030); ponadto: ‘drobna ryba’, o czym Šipova już nie wspomina.

Taka dystrybucja geograficzna sprawia wrażenie, że *bārān* etc. w językach tur. jest wyrazem rodzimym. Dotąd, o ile nam wiadomo, nie dyskutowano bliżej wartości tego argumentu. Tymczasem wątpliwości są dwojakiego rodzaju: dotyczy one bowiem zarówno oceny przytoczonego tu materiału tur., jak i w ogóle metody cytowania materiału przez Šipovą.

[1] Przytoczony materiał wykazuje wahanie *a* ~ *ä*, którym nikt się dotąd chyba zbyt nie kłopotał i tym bardziej nie próbował go tłumaczyć, mimo że w językach słow. wyraz ten ma zawsze tylko samogłoskę *a*. Dziwi ponadto – zwłaszcza

⁵ Funkcji takiej nie może natomiast pełnić nowsza monografia: Galton 1997, w której autor swoje tezy bardzo oszczędnie egzemplifikuje konkretnym materiałem leksykalnym.

⁶ Mimo pewnych uwag krytycznych praca nasza nie jest z zamierzenia krytyką książki Z. Gołąba. Dopóki jednak nie zaczniemy świadomie i celowo kształcić orientosławistów czy sławisto-orientalistów, wszystkie prace sławistyczne dotyczące tej problematyki będą się wiązać z ryzykiem błędów, nieraz nawet zasadniczych, wręcz elementarnych. Dziwi jedynie, że myśl ta nie spędza sławistom snu z powiek, choć wszyscy zgodnie twierdzimy, że na przykład osoba pisząca o wpływie niemieckim na język polski powinna choć trochę znać niemiecki. Sytuacja ta w sławistyce konieczne wymaga poprawy.

⁷ Wyrazy ttur. podaję we współczesnej ortografii tego języka, gdzie np. ⟨y⟩ = pol. *j*, ⟨i⟩ = pol. *y*, natomiast wyrazy z pozostałych języków rodziny tur. – w międzynarodowej transkrypcji, w której ⟨y⟩ = pol. *y*, ⟨j⟩ = pol. *j*.

cza u pasterskich przecież ludów tur. dysponujących precyzyjną terminologią hodowlaną – spora rozpiętość znaczeniowa: ‘owca’ ~ ‘jagnię’ ~ ‘koza’ ~ ‘drobna ryba’. Tym bardziej, że brak tu znaczenia ‘baran’ – jedyne powszechnego dla tego wyrazu w językach słow. I wreszcie trzecie zastrzeżenie w tej grupie: co by się stało z wygłosowym *-(ä)n* w wyrazach *bāräs*, *marāš* i *marya*, jeśli miałyby one być derywatami od *bārān*? Z turkologicznego punktu widzenia nie ma ani powodu ani możliwości odpadnięcia tu owego *-(ä)n*.

[2] Słownik Šipovej jest jako jednotomowa synteza pracą wygodną w korzystaniu, ale niestety niesolidną, miejscami wręcz bałamutną. Również do cytowanych w nim danych o naszym wyrazie podejść trzeba ostrożnie: [2a] Standardowe słowniki ksch. nie notują wyrazu *beren*, a Šipova nie podaje jego źródła, ergo: tego zapisu nie można w ogóle brać pod uwagę; [2b] R IV 1597 podaje wyłącznie postać *tat. i bszk.*, ale nie *czag.*!⁸ [2c] Wyraz szor. brzmi (wbrew Šipovej) nie *marāš*, lecz *māraš*, i jest – jak to podano już w R IV 2026 – derywatem od rodzimego (zapewne onomatopeicznego) *māra*- ‘beczeć (o owcy)’, o czym Šipova nie wspomina. – Do rozważenia byłaby myśl, czy *tat. bszk. deminut. bāräs*⁹ nie jest formacją etymologicznie paralelną do szor. *māraš*; [2d] Włączenie tu wyrazu *ttur. marya* jest błędem sporego formatu. Po pierwsze, w językach tur. nie ma sufiksu *-ja*; po drugie: gdyby nawet taki sufix istniał, derywat brzmiałby **bārān-jä*, bowiem *-än* by nie odpadło; po trzecie: różnica w

⁸ W ogóle zapożyczenie wyrazu z języka *czag.* do języków słow. jest utopią. Język *czag.* był *koiné* literackim, nieużywany w żywej mowie, a teksty w tym języku były – dzięki właściwościom pisma ar. – odczytywane według lokalnej wymowy danego czytelnika (dla tego rodzaju systemów G. Doerfer proponował nawet kiedyś wprowadzenie w języku niem. terminu **Schreibe*, przez analogię do *Sprache*). Por. też: “Chaghatay sources are a hybrid collection of texts written in a vast territory in Islamic Eurasia by speakers of different varieties of Turkic” (Boeschoten/Vandamme 1998: 166). Ponadto: o języku *czag.* można mówić od XV w., kiedy to powstał on i rozpowszechnił się jako środek komunikacji pisemnej w Azji Środkowej dzięki podbojom Tamerlana. Chronologia jest drugim argumentem przeciwko szukaniu w języku *czag.* etymonów dla wyrazów słow. – Przy tej okazji warto wspomnieć o relacji pomiędzy terminem “czagatajski” a “starouzbeki”. W końcu lat 1930-tych imię Czagataja coraz bardziej wymazywano w Rosji z oficjalnego wokabulariusza, a termin “język czagatajski” władze radzieckie nakazały zastąpić terminem “język starouzbeki” (Menges 1991: 299). Było to oczywistym nonsensem, bowiem współczesny język uzb. może kontynuować wyłącznie żywe dialekty mówione minionych wieków, a nie literackie, tylko pisane i przy tym ponadnarodowe *koiné*, ale nakaz przyjął się tym łatwiej, że był miły świadomości narodowej samych Uzbeków, i od przełomu lat 50-tych na 60-te termin “język starouzbeki” powszechnie już panował w piśmiennictwie radzieckim (więcej na ten temat w Bodrogligeti 1993).

⁹ Wyraz *bāräs* nie znaczy zresztą w języku *tat. i bszk.*, jak pisze Šipova, ‘бапарек’, lecz ‘wszelkie młode zwierząt hodowlanych urodzone o czasie, tj. wiosną’, w odróżnieniu od młodych z miotu o nienormalnej porze roku, jak np. *bszk. ätämbäj* ‘wszelkie młode urodzone jesienią’ (Ščerbak 1961: 116), toteż nie dziwi, że *bāräs* w połączeniu izafetowym z nazwą innego zwierzęcia oznacza inne młode, np. *bszk. kázä bāräse* ‘koźlę’ (tamże 119).

wokalizmie między postacią ttur. a tat. i bszk. pozostaje niewyjaśniona (nato-
miast *m-* < *b-* byłoby do przyjęcia, choć na razie zjawiska alternacji *m-* ~ *b-* w
językach tur. nie umiemy objaśnić, por. też niżej s.v. **molṭ*); po czwarte wreszcie:
akcent w *marya* pada na sylabę przedostatnią (tj. *márya*), co w wypadku ttur.
wyrazów zakończonych na samogłoskę jest sygnałem ich europejskiego
pochodzenia – i rzeczywiście: dla ttur. *márya* ‘owca, koza’ znajdujemy etymon
w gr. *μαργιά* ‘owca (po przekwitaniu)’, gdzie zmiana miejsca akcentu zgodna jest
z normą języka ttur.¹⁰

Jak widać z powyższego, jedynymi realnymi odpowiednikami słowiań-
skiego *baran* są w świecie tur. wyrazy: tat. i bszk. *bārān* ‘jagnię’.¹¹ O ile nie
jest to rodzimy derywat od jakiejś podstawy onomatopeicznej, to wyraz ten
wypada uznać raczej za zapożyczenie z języków słow. Występowanie jakiegoś
wyrazu w zaledwie dwóch, i to tak bliskich sobie językach jak tat. i bszk., to na
pewno za mało, żeby uznać go za wyraz ogtur.

Šipova wspomina ponadto sttur. *baran* (*bargan*) i postać taka pojawia się
także u niektórych innych autorów jako krok ku dobrej etymologii tur., co
wzmocniłoby tezę o tureckości etymonu: *bar(g)an* < *bar-* ‘iść’ + part. praes. *-(g)an*,
tzn. *bar(g)an* znaczyłoby dosłownie ‘idący’, co dobrze zdaje się komponować z
wędrownkami koczowniczych plemion tur. Owo to pojawiające się, to znikające
-g- nie budzi u tychże autorów specjalnego niepokoju.¹² Tymczasem języki kipcz.
znają sufiks imiesłowowy *-gan*, ale *-g-* w nim nigdy nie wypada. Gdyby to one
miały dać etymon słow. *baran*, trzeba by wyjaśnić zanik *-g-*. Sufiks w postaci *-an*
występuje w językach oguz., ale w języku osm. z kolei czasownik ma postać *var-*
i znaczy przy tym ‘docierać’, nie ‘iść’ (stąd osm. *varan* ‘docierający, przyby-
wający’), a postać *baran* występuje rzeczywiście na przykład w języku trkm., ale
nie ma tam nigdy znaczenia ‘baran’, a poza tym (już choćby ze względów chro-
nologicznych, żeby nie wspominać o geografii) nie sposób mówić o wpływie
trkm. na język psłow.

Kwalifikator “sttur.” przed postacią *baran* jest bezzasadny, ponieważ takiego
wyrazu w języku sttur. nie było. Nie było też sufiksu imiesłowowego *-an*, tylko *-ar*
i *-ȳr* (i ich warianty harmoniczne). Imiesłów o znaczeniu ‘idący’ rzeczywiście

¹⁰ Dodatkowym, już pozaslawistycznym problemem jest to, że *márya* ma też znaczenie
rybackie ‘drobna ryba’. Przypuszczalnie powstało ono w wyniku kontaminacji z ja-
kimś wyrazem wł. typu *marena* ‘sieja’, *marea* ‘przyptyw i odpływ’, ale rzecz wymaga
jeszcze dokładniejszego zbadania, zwłaszcza pod kątem dialektów wł.

¹¹ Tu także jak. *barān* ‘owca’ (Ščerbak 1961: 111), ale to jest niewątpliwie zapoży-
czenie < ros. *баран*, o czym świadczy jak. *-ā-* jako refleks rosyjskiej samogłoski
akcentowanej. Tym samym wyraz *barān* nie mógł się pojawić w języku jak. przed
XVII w. i przez to nie ma znaczenia dla najstarszych kontaktów słow.-tur. Różnica
semantyczna tłumaczy się klimatycznie uzasadnionym brakiem orientacji Jakutów w
hodowli owiec i baranów.

¹² Trubačev 1960: 76 podaje nawet beztrząsco rozwój całkowicie niezgodny z wiedzą
turkologiczną, a przy tym niezbyt jasno sformułowany: “sttur. **baran* ‘idący’, później
baryan, trkm. *baran*”.

jest w tekstach sttur. poświadczony, ale wyłącznie w postaciach *bar-ȳr* i *bar-ūr* (Tekin 1968: 177).

Podsumowując: Nie ma podstaw, żeby wiązać psłow. **baranъ* z językami tur. Należy raczej (tak jak to uczynił Černych 1993) skupić się na możliwości znalezienia etymologii ie. Rzecz zresztą – choć i teraz już niełatwa – może się skomplikować jeszcze bardziej, jeśli przyjdzie się uciec do substratu nie-ie., co jednak z kolei miałoby tę dobrą stronę, że prawdopodobnie pojawiłaby się wówczas możliwość połączenia słów. **baranъ* poprzez ów substrat na przykład z katal. *marrà* ‘tryk’ (Sławomirski 1995: 70) i hiszp. *marrano* ‘wieprz’, gdyż oba te wyrazy większość bodaj badaczy uważa właśnie za przynależne do substratu (obszerniej na ten temat zob. Malkiel 1948, zwł. str. 179n.). Wprawdzie sam Y. Malkiel optuje za łac. *varrēs* ‘wieprz’ jako etymonem wyrazu hiszp., ale bliskość fonetyczna i semantyczna danych romańskich ze słów. **baranъ* i ar. *barranī* ‘świnia’ (Malkiel op.cit.) sugeruje raczej bardziej zawikłane rozwiązanie niż proste dziedzictwo łac. Bez wątpienia miał rację F. Sławski pisząc: “Chwiejność samogłoski rdzennej [...] i nieprzejrzystość słowotwórcza przemawiają za jakąś prastarą pożyczką” (SEJP I 27; SP I 192).

**koza*

Z. Gołąb (1992: 411) dopuszczając zapożyczenie wyrazu słów. **koza* do języków tur. powołuje się na następujące dane: ksch. bszk. *käzä*, czuw. *kaDža* id., odsyła też do pracy Trubačeva (który odwrotnie: opowiada się za tur. pochodzeniem wyrazu słów. [1960: 87], ale opinii tej nie dyskutuje), a ponadto Gołąb skupia się na opozycji *k-* : *Ø-* pisząc: “It is significant that the relationship *koza* : **aza* (in Church Slav. and ORuss. *(j)azъno* = *koža* ‘skin, hide’) is repeated by Altaic, namely the type *käzä*, etc., with the initial *k-* appears in Northwestern Turkic, and the type *öškä*, etc., without the initial *k-* [cf. Lith. *oškà!*] in Northeastern Turkic and Mongolian, e.g. Soyot *öškä*, Kirghiz *eški*, etc. [...]” (tamże). Cały ten kompleks informacji wymaga jednak komentarzy.

[1] W języku ksch. ‘koza’ nazywa się *äški*, forma *käzä* występuje tylko w języku bszk. Łacińska transkrypcja czuw. wyrazu *кача* powinna być: *kača* (bądź *kaČa*, ew. *kaDŽa*, jeśli pragnie się zaznaczyć półdźwięczną wymowę litery ⟨ч⟩, aczkolwiek w tej pozycji jest to regułą ortograficzną); zapis *kaDŽa* jest błędny.

[2] W części innych prac spotyka się zestawienie owego bszk. *käzä* z tat. *käžä* id., co powinno podnieść wiarygodność materiału tur., jednakże w rzeczywistości spółgłosce tat. -ž- odpowiada bszk. -j-, jak w parze: tat. *kügělžēn* ‘niebieskawy’ = bszk. *kügeljēm* id. (Berta 1998: 286). W wyrazach zapożyczonych

tatarskiemu -ǰ- odpowiada bszk. -ž-, np. tat. *xuža* 'gospodarz' = bszk. *xuža* id. < pers. خواجه *h'āǰa* id. (Räsänen 1949: 183).¹³

[3] To, co Gołąb nazywa "typem *kāzā*", nie jest typowe tylko dla języków północno-zachodnich, bo por. np. trkm. *gäci*, ttur.dial. *gäci* ~ *käci*, az. gag. *käci*, nujg. czag. *käčgi* id. – To, co nazywa "typem *öškä*", nie jest typowe tylko dla języków północno-wschodnich, bo por. tat.dial. *ički*, kzech. *äški*, kar. kmk. kirk. *äčki*, nujg. *äčkü* ~ nujg.dial. *öškä*, sujg. *üškö* (ĖSTJa I 34n.). Ponadto, jak widać z powyższego przeglądu, na przykład język nujg. ma i postać *käčgi*, i *äčkü* ~ *öškä*, toteż proste przypisanie obecności bądź braku *k*- jednemu terenowi nie jest możliwe.

[4] To, czy wyrazy – by pozostać przy nomenklaturze autora – "typu *kāzā*" są w ogóle związane genetycznie z wyrazami "typu *öškä*", jest niepewne. Trudności fonetyczne czynią etymologię tę w sumie nie do końca jasną. Z tego powodu mówienie o powtarzaniu tu słow. opozycji nagłosu *kV*- : *V*- jest bardzo ryzykowne.¹⁴

[5] Nie ma miejsca na termin "Altaic" tam, gdzie się prezentuje wyłącznie dane tur. Wprawdzie wyrazy "typu *öškä*" zdają się rzeczywiście mieć swój odpowiednik w pśmo. *äšigä* id., ale po pierwsze związek między tą postacią mo. a postaciami tur. wcale nie jest taki oczywisty (choć niewykluczony), a po drugie, nie wiemy dokładnie, jak połączyć ów "typ *öškä*" z "typem *kāzā*" i jak zrekonstruować wspólną dla nich formę ptur., więc tym bardziej trudno jest mówić o postaci ogólno-ałt.¹⁵

¹³ Gdyby w oparciu o materiał przedstawiony w [3] uznać, że forma ptur. miała w tej pozycji *č, sprawa też by się nie rozwiązała, gdyż ptur. *-č- w ogóle nigdzie w świecie tur. nie > -z- (Räsänen 1949: 180n.; SIGF 245-248); jedynie w sagajskim i kojbałskim dialekcie języka chak. pierwotne *-Vč daje -Vs, które w pozycji przed sufiksem o nagłosie samogłoskowym przechodzi w -VzV- (Räsänen 1949: 182), co jest przypadkiem oczywiście w naszym kontekście zupełnie nieprzydatnym.

¹⁴ Na miejscu będzie tu zauważyć, że Boryś (1980: 77) wymienia **ažyno* 'skóra zdarta ze zwierzęcia' wśród "dialektyzmów wyodrębniających języki południowosłowiańskie z reszty terytorium słowiańskiego", tak więc wyraz ten był typowy już wcześniej tylko dla dialektów kontynuowanych dziś przez języki pld.-słow. (ibid. 79), czego nie sposób powiedzieć o pśłow. **koza*. Ograniczony zasięg występowania wyrazu **ažyno* również nie podbudowuje myśli, że miałby być on czy raczej zapewne jego podstawa **aza* źródłem tur. "typu *öškä*", aczkolwiek myśli tej też nie przekreśla, gdyż **aza* mogłoby mieć inny zasięg.

¹⁵ Modyfikując nieco myśl Poppego (1960: 63) zwolennicy związku etymologicznego tych dwu wyrazów mogliby zaryzykować mniej więcej taki zapis: pśmo. *äšigä* 'koza' < **äšgä* < pmo. **äčgä* < pałt. **äčgö* (< **äč(-) '?*' > **äčil* > ttur.dial. *äžil* 'koza') > ptur. **(k)äčgö* ~ **(k)äčgä* ~ **(k)äčgii* > nujg. *öčkä* ~ *öškä* ~ *äčkü*, kirk. *äčki*, tat. *käžä*, bszk. *kāzā*, czag. nujg. *käčgi*, ttur. *keçi* id. – Najbardziej niepewnym elementem (oprócz kwestii tat. -ǰ- ~ bszk. -ž-) jest tu nieetymologiczne *k*-; języki tur. znają wprawdzie parę wyrazową tur. *karpuz* ~ chak. tuw. *arbuз* 'arbuз', ale wyraz ten < pers. *xarbuз(a)* id. (Eren 1999 s.v.), więc nagłos samogłoskowy można tłumaczyć utratą słabego *x*-, tak że para ta nie przystaje do ptur. **(k)äčgä* itd. – Nie do utrzy-

[6] Litew. *oškà* jest wprawdzie fonetycznie bliskie mo. *āšgä id., ale jest to podobieństwo przypadkowe, zważywszy rodzimą etymologię wyrazu litew. (Smoczyński 2001: 133).

[7] Trubačev 1960: 87 nie podaje argumentów na rzecz tur. pochodzenia wyrazu słow. Jego materiał jest zbyt ograniczony i zbyt niepewny, żeby móc poprzeć tę myśl, zwłaszcza wobec [2] i [4] powyżej.

Podsumowując: W naszej opinii przeciwko słow. pochodzeniu wyrazu tur. przemawiają głównie dwa argumenty: po pierwsze, tur. “typ *ōškā*” ma również swój odpowiednik w pśmo. *āšigä*, co zmusza do przyjęcia wpływu słow. na język mo. przed XIII w.; po drugie, brak innych przykładów na refleksację: słow. *z* > tat. *ž* ~ bszk. *z*. Do przyjęcia natomiast byłaby zmiana wokalizmu słow. *o* – *a* > tur. *ā* – *ä*, ponieważ słow. *k* jako mniej welarne niż tur. *k* percepowane byłoby przez Turków zapewne jako tzw. “palatalne *k*”, co spowodowałoby palatalizację słow. *o* – *a* w tur. *ō – *ä*.¹⁶ Tendencja do unikania samogłosek *o* i *ō* (choć, prawda, zwykle w sylabach nie pierwszych, ale, mimo że rzadziej, to jednak czasem także i w pierwszych) spowodowałaby przejście *ō – *ä* > *ā* – *ä*.

Przeciwko tur. pochodzeniu wyrazu słow. przemawia w pierwszym rzędzie fonetyka (jeśli wyjść od *kāzā*, jak wytłumaczyć zmianę samogłosek?; jeśli od *kāžā* lub *kāči* itp., trzeba będzie wyjaśnić także zmianę *ž* bądź *č* w słow. *z*), a jednocześnie niepewność relacji między tur. “typem *kāzā*” a “typem *ōškā*” nie pozwala wykorzystać materiału tur. do wyjaśnienia słow. *koza* wobec *aza.

---

mania jest natomiast propozycja A. M. Ščerbaka (cyt. za ÈSTJa III 36) objaśnienia przejścia *āčki* > *kāči* metatezą – musiałoby się tu właściwie przyjąć dwie metatezy: [1] *āčki* > *ākči, [2] *ākči > *kāči*, co jest niewiarygodne. – Nawet w ÈSTJa III 34-36 wyrazy *kāči* i *āčki* omówione są w jednym artykule hasłowym, ale i tu bez wyjaśnienia pochodzenia *k*-. W dodatku nigdzie chyba nie zwraca się większej uwagi na objaśnienie rdzenia. Tymczasem na przykład w lebiezińskim dialekcie języka ojr. znajdujemy wyraz *āš* ‘młoda owca, jarka’ obok *āškā* ‘koza’ (Baskakov 1985: 231). Być może więc za etymon należy uznać nominalne *āč (> ojr. *āš*), od którego powstało zarówno pthur. *āčgō, jak i *āčil (na podstawie znaczenia ojr. *āš* można by – acz tylko hipotetycznie – domniemywać, że *āč odnosiło się pierwotnie do osobników młodych, tak że *āčgō znaczyło początkowo np. *‘młoda koza’, podczas gdy *kāčgō itp. było nazwą *‘dorosłej kozy’ lub jakoś inaczej różniło się semantycznie od *āčgō i dopiero z czasem doszło do zmieszania się obu tych wyrazów – nie ma na to dziś dowodu, ale sytuacja taka przystawałaby do ludów pasterskich stopniowo przechodzących na osiadły tryb życia). Tym niemniej kwestii pochodzenia *k- okoliczność ta również nie wyjaśnia.

¹⁶ Por. liczne przykłady adaptacji ar. samogłosek w pobliżu (welarnego = mniej tylnego) *k* i (uwularnego = bardziej tylnego) *q* w języku osm., jak choćby ar. *كرم* *karam* ‘łaska, dobro’ > osm. *kerem* id., ar. *قلم* *qalam* ‘pióro’ > osm. *kalem* id. W tym ostatnim przykładzie widać, że również ar. *l* postrzegane było przez Osmanów, rozróżniających pomiędzy palatalnym *l* (+ samogłoska przednia) i zębowym *l* (+ samogłoska tylna), jako palatalne, co wymuszało palatalizację stojącego po nim ar. *a* > osm. *e*. Oba zjawiska też w: ar. *قِبْلَة* *qibla* ‘kierunek modłów na Mekkę’ > osm. *kible* id. (wszystkie przykłady za Stachowski S. 1977).

W tej sytuacji rzeczą bodaj najrozsądniejszą będzie niełączenie słów. i tur. nazw kozy, przynajmniej na razie.

*molṭ

‘młot’ (Gołąb 1992: 412).¹⁷ – Wyraz słow. uznano tu za etymon dla ogtur. *balta* ~ *baltu* ‘siekiera’, a odnośnie różnych spółgłosek nagłosowych stwierdza autor: “It should be noted that the passage of the primary *m*- > *b*- is regular in Turkic”, odsyłając przy tym do Poppe 1965: 197 (strona podana omyłkowo jako: 196). Uwadze autora umknąć musiała jednak ta okoliczność, że Poppe wychodzi od języka pałt., a jego oznaczenie “Turkic” w tabeli na str. 197 rozumieć należy jako “ptur.”. Jak wiadomo (i jak widać z owej tabeli) język ptur. nie miał w nagłosie w ogóle spółgłosek nosowych *m*- i *n*-, ponieważ pałt. *m- > ptur. *b*-, pałt. *n- > ptur. *j*-.¹⁸ I to dlatego dochodziło i dochodzi do dziś – ale tylko przy zapożyczeniach, czego tabela w Poppe 1965 nie uwzględnia, bo przedstawia rozwój spółgłosek przy przejściu od okresu pałt. do poszczególnych prajęzyków-potomków – do przejścia obcego *m*- > tur. *b*- ~ *p*- (i następnie wytwarzania się alternacji *m*- ~ *b*-, *p*-), jak w tuw. *batrās* ~ *matras* ‘materac’ < ros. *матра́ц* id., szor. *parał* ‘gatunek jelenia’ < mo. *maral* id. (Schönig 2002: 263). Kwestia różnych spółgłosek nagłosowych w językach słow. i tur. nie stoi więc na przeszkodzie wprowadzaniu tur. *balta* z psłow. *molṭ. Są jednak inne trudności.

Na gruncie sttur. (VIII w.) wyraz *balta* ~ *baltu* ‘siekiera’ jest poświadczony, a nie sposób byłoby przyjąć wpływ słow. na ludy tur. w północnej Mongolii przed VIII w.

Menges 1953: 303 objaśniał tur. *balta* ~ *baltu* ‘siekiera’ << asyr.-bab. *pāltu* id. i konkurencyjna etymologia słow. powinna by się do tamtego objaśnienia odnieść. Tym bardziej, że propozycja Mengesa znosi problem różnicy znaczeń: o ile *molṭ powszechnie znaczy ‘młot’, o tyle *balta* nieomal równie powszechnie oznacza ‘siekiera’. Ludzie im dawniej, tym zapewne lepiej rozróżniali młot od siekiery, natomiast w językach tur. znaczenie ‘młot’ pojawia się ogromnie rzadko, tak np. w jak. *balta* ‘młot kowalski’, i w takich razach trzeba chyba przyjąć wpływ innego wyrazu tur., zresztą też ostatecznie zapożyczonego z południa i też ze zmianą znaczenia (tak więc samej semantyki jako takiej nie należy tu uważać za zbyt poważną przeszkodę w etymologizowaniu): trkm. *balga* = uzb. *bālga* = nujg. *bolka* ~ *balaka* ‘młot, maczuga’ << asyr.-bab. *pilaqqu* ‘siekiera’ = sumer. *balag* id. > gr. *πέλεκυς* id. (Menges 1953: 301).

¹⁷ Odnośnie ie. zaplecza wyrazu *molṭ ‘młot’ por. też Holzer 1989: 224.

¹⁸ Kwestii tur. alternacji *m*- ~ *b*- w wyrazach bez spółgłoski nosowej dalej w wyrazie nie udało się dotąd rozwiązać na gruncie czysto turkologicznym. Być może ślad pałt. afrykaty typu **m^b*- (EAS 74).

O ile nam wiadomo, nie proponowano dotąd żadnej innej etymologii orientalnej dla psłów. **molt̃*. Być może warto by było rozważyć mo. *bolot* ‘stal’ (< pers. پولات *pūlād* id.) jako etymon (co do rozwoju semantycznego ‘stal’ > ‘młot’ por. mo. *bolot* ‘stal’ > jak. dołg. *bolot* ‘miecz’, zob. Stachowski M. 2004b: 348).

Wydaje się, że przy obecnym stanie poznania słuszniej jest nie łączyć psłów. **molt̃* z tur. *balta*, a wpływ tur. można bezpiecznie uznać tylko w o wiele nowszych czasach na Bałkanach (bułg. schr. *balta* < osm.) i w Rosji (ros.dial. *балда* < kzech. bszk.; zob. Menges 1953: 303).

**t̃ma* ~ **t̃ma*

‘10.000; mnóstwo’ (Gołąb 1992: 408n.) > pol. *ćma*. – Ponieważ *-*t̃*- pojawia się tylko w scs., poza tym zawsze -*t̃*-, i ze względu na wyprowadzanie tego wyrazu < tur. *tuman* ‘10.000’, słusznym wydawało się uznać, że pierwotnym, fonetycznie właściwym refleksem wyrazu ałt. jest psłów. **t̃ma* i to z niego wtórnie powstało **t̃ma*, zapewne wskutek oddziaływania rodzimego **t̃ma* ‘ciemność’.

Tymczasem wyraz tur. *tuman* znaczy ‘dym’ i tym samym tu nie należy. Podstawą etymologii musi być tur. liczebnik *tümän* ‘10.000’, toteż pytanie powinno raczej dotyczyć powodu welaryzacji psłów. **t̃*- (< tur. *t̃ü-*) > **t̃*-.¹⁹ – Ponadto należy wyjaśnić brak -*n* w danych słowiańskich.

Ze swej strony nadal pozostawałbym przy sugestii wyrażonej przed kilku laty, że wyraz słow. pochodzi z języków mo. (Stachowski M. 1996: 109), w których części wygłosowe -*n* odpada we wszystkich bądź w niektórych przypadkach deklinacyjnych, np. w accusatiwie (dokładniej o tym zob. Poppe 1955: 166n. § 107), tzn. psłów. **t̃ma* ‘10.000’ < mo. *tümä* id.

Tym niemniej rzecz nie jest jeszcze rozwiązana ostatecznie. Ruchome -*n* w języku xłx. i bur. jest zbyt młodym zjawiskiem, żeby móc objaśniać formę psłów., a język pśmo. nie tracił -*n*. Jednocześnie Gołąb 1992: 408n. wymienia oprócz postaci scs. tylko dane pol. i wsch.-słow. Czy więc wyraz pol. *ćma* ~ ros. ukr. *іма* ~ błr. *ćma* rzeczywiście wolno uznać za zapożyczenie z epoki psłów.? Czy nie jest to raczej znacznie młodszy regionalizm? Jak wówczas wyjaśnić istnienie formy scs.? Czy nie jest to hapax z jakiegoś nowszego tekstu scs.?²⁰

¹⁹ Możliwe, że przyczyną była występująca w języku scs. tendencja do samogłoskowych wyrównań harmoniczych, jak w *dhvė* > *dhvė* ‘dwie’, *br̃rati* > *br̃rati* ‘brać’ (Menges 1960: 108), *tr̃bst̃* > *tr̃bst̃* ‘trzcina’ (Galton 1997: 54). Takie wyjaśnienie jest tym bardziej wiarygodne w naszym wypadku, że *t̃ma* jest wariantem sporadycznym, ograniczonym tylko do scs.

²⁰ Odnośnie takiej możliwości (choć na innych przykładach) por. Reinhart 1995, 1995/96.

Słow. *tma* i mo. *tümä* '10.000' są, jak się zdaje, rzeczywiście związane z sobą etymologicznie, ale rozbieżności fonetyczne i chronologiczne nadal nie pozwalają uznać tego zestawienia za ostatecznie wyjaśnione.

*xomutʰ ~ *xomqʰtʰ

'chomąto' (Gołąb 1992: 402). – Prawdą jest, że "The etymology of *xomutʰ* has produced quite a copious literature" (tamże). I dziś nadal nie dysponujemy rozwiązaniem powszechnie akceptowanym.²¹ Godzi się jednak zwrócić uwagę na dwie nowe – etymologicznie niejednorodne – propozycje, które ukazały się w międzyczasie drukiem: Zieme 1995: 242, przyp. 51 (z nawiązaniami mo.) oraz Loma 2002 (z nawiązaniami irań.).

*   *
*

W dalszym ciągu tego studium zostaną w kolejności alfabetycznej przedstawione bardzo krótko dwa wyrazy (*słoń*, *upiór*), co do ałt. etymologii których miano dotąd wątpliwości, dalej: dwa (*szyszka*, *warkocz*), które nie weszły jeszcze na dobre jako ałtaizmy prasłowiańskie do obiegu naukowego (a przy okazji kilka słów o *ogierze*), oraz jeden (*olbrzym*), którego etymologia orientalna znana była już wcześniej, ale prawdopodobnie musi ona być dzisiaj zmodyfikowana.

olbrzym

< psłow. **obъrъ* (Gołąb 1992: 399). – Wyraz ten powszechnie uważany jest za refleks etnonimu *Awar*. Ostatnio jednak E. Helimski (2003: 9) poddał tę etymologię krytyce, proponując raczej: pol. *olbrzym* < orm.-kipcz. *olbrim* id. < stkipcz. **olper-im*, dosł. 'mój bohater' [leksykalizacja tur. formacji posesywnych jest zjawiskiem poświadczonym] < ptur. **alp-är* 'bohater-mąż' (> strus. *олъбер*); por. także etnonim kipcz. z XII w.: *Alperli* < **alp-är* + sufiks przymiotnikowy *-li*. Rzecz nie jest tym samym jednak rozwiązana ostatecznie, gdyż stpol. *obryzm* nie ma *-l-*; fakt, że formy z *-l-* i bez *-l-* poświadczone są niemal równocześnie, w tym sensie nic nie zmienia, że cz. *obr*, słc. *obor*, głuż. *hobr* i słń. *óbər* 'olbrzym' zdają

²¹ Niewątpliwie ma rację Boryś (1986: 88n.) oddzielając *chomąto* 'jarzmo' od schr. (*h*)*omut* 'stado drobnego bydła, owiec' (z szeregiem innych znaczeń historycznych i dialekalnych, np. 'rój', 'garść, wiązka', 'zwój, splot') < **xomqʰtʰ* < psłow. **xomiti* 'ściskać, ugniatać' (ibid. 89n.). Byłoby jednak rzeczą interesującą rozważyć, czy przypuszczalnie zapożyczone **xomutʰ* 'jarzmo' nie uległo wpływowi fonetycznemu owego **xomqʰtʰ* (> schr. (*h*)*omut*) w czasach, gdy przejrzysty był jeszcze jego związek semantyczny ze 'ściskać, ugniatać'.

się pokazywać, iż owo *-l-* było zapewne innowacją regionalną i objaśnić trzeba raczej jego pojawienie się w *olbrzym*, nie zniknięcie w *obrym*. W. Mańczak (1978) proponował kontaminację z pol. *pielgrzym*, dodając słusznie: “Brak związku znaczeniowego między wyrazami nie przeszkadza kontaminacji”, a także: “W każdym razie z indeksu a tergo do słownika Lindego wynika, że *pielgrzym* było jedynym wyrazem na tyle podobnym do stol. *obrym*, że mogło spowodować jego przekształcenie w *olbrzym*”.

Tym niemniej dziś, w świetle artykułu E. Helimskiego można by dopuścić także kontaminację postaci stol. *obrym* ze strus. *олбер* i wytworzenie się na gruncie staropolszczyzny postaci obocznej, pierwotnie tylko regionalnej: *olbrzym*, która nie dotarła nigdy dalej na zachód i południe, ale w samym języku pol. wyparła z czasem postać wcześniejszą *obrym*. Tym samym na gruncie języków słow. mielibyśmy do czynienia z jednej strony z psłow. **obъrъ* jako refleksem etnonimu *Awar*, a z drugiej strony z orm.-kipcz. *olbrim*, tudzież z kontaminacją obu tych refleksów, w wyniku której powstało współczesne pol. *olbrzym*.

słoń

= ros. *слон* id. < psłow. **slonъ* < ogtur. *a(r)slan* ‘lew’ < ptur. **ars(y)lan* id.²² – Spółgłoska *-r-*, nawet jeśli oznaczana na piśmie, w wymowie tur. zanika, tak że Słowianie musieli słyszeć w praktyce: *aslan*. – Odpadnięcie tur. *a-* jak w ros. *лошадь* ‘koń’²³ < tur. *alaşa at* ‘mierzyn’²⁴, ros. *лачуга* ‘chata, chałupka’ < tur. *alaçug* ~ *alaçyk* id. (por. też niżej hasło *ogier*). – Przejście tur. *-a-* > psłow. **-o-* również jak w ros. *лошадь*. – Odnosnie różnicy semantycznej ‘słoń’ a ‘lew’ por. pol. *wielbłąd* = ros. *верблюд* id. << goc. *ulbandus* id. < łac. *elephantus* ‘słoń’ < gr. *ἐλέφας*, gen. *ἐλέφαντος* < cham. *ēlu* ‘słoń’ + (?) stegip. *jēb(u)*, kopt. *eb(o)u*

²² V. V. Ivanov (1975: 157) odrzuca to objaśnienie jako sztuczną etymologię ludową (przy czym nie niepokoi go fakt, że lud ros. objaśniał sobie wyraz słow. za pomocą słownictwa tur.) i w to miejsce podaje swoją własną etymologię: słow. **slonъ* pochodzi z niepoświadczanego chiń. **sōay* lub birm. **slay*, “vozmožno, čerez promežutočnye centralnoaziatskie formy, ešče ne vyjavlennye [sic!]”.

²³ Co do wygłosu w ros. *лошадь*, objaśniano go dotąd albo jako ślad tur. *at* ‘koń’, albo przez dodanie na gruncie słowiańskim sufiksu *-dh* (zob. Siatkowski 2004: 58). Uwagze badaczy umknęła, zdaje się, jeszcze inna możliwość. Wyrazy o wygłosie samogłoskowym mogły tworzyć liczbę mnogą w języku mo. przez dodanie sufiksu *-d*, np. *busu* ‘inny’ – *busud* ‘inni’ (Poppe 1955: 178). Wprawdzie sufiks ten zwykle dochodził do tematów na *-n* (np. pśmo. *mōrin* ‘koń’ [w języku pśmo. *-n* było jeszcze zawsze wymawiane] > śrmo. **mōrind* > *mōrid* ‘konie’) i nawet poświadczony jest ma. wyraz *alašan* ‘powolny, ospały koń; leniwa szkapą’ (Schönig 2000: 62), ale język ma. nie należy do rodziny mo., lecz tung., toteż bezpieczniej jest pozostać przy wygłosie samogłoskowym. Tak więc niewykluczonym byłoby przejście mo. formy l.mn. **alašud* do wsch.-słow., gdzie *-d* nie było już percepowane jako wykładnik mnożności.

²⁴ Skądinąd: pol. *mierzyn* < ros. *мерюн* < mo. *mōri* ‘koń’.

‘słoń’ (Černych 1993 s.v. *верблюд*). – Tym samym tracą moc obawy sformułowane w Černych 1993 s.v. *слон*.

szyszka

<< ogtur. *şış* ~ *şyş* itp., o rozbudowanym wachlarzu znaczeń, głównie: ‘rozeń’ ~ ‘spiczasty; mający kształt stożka’ ~ ‘nabrzmiaty, wybrzuszony, opuchnięty’ (więcej szczegółów w Helimski 1997).

upiór ~ wapiierz

< psłow. **qpirь* (lub podobnie) < stkipcz. **ōpyr* < ptur. **ōpyr* (> ttur. *obur* ‘żarłok’) < **ōp-* ‘ssać, chwycić ustami’ (dokładniej o tym wyrazie zob. Stachowski K. [w druku]).

warkocz i ogier

(? < wsch.-słow. **vrkočb*) < psłow. **vrkočb* < btur. **vārkač* < ptur. **ōrküč* (> śrtur. [XI w.] *ōrküč* id.) ~ **ōrkü* (> ttur. *örgü* id.) < **ōr-* ‘pleść’ (Stachowski S. 1998: 383n.).

Postać wsch.-słow. opatrzyliśmy powyżej pytajnikiem, ponieważ jej realność nie jest do końca pewna. Wyraz *warkocz*: [1] jest zupełnie nieznany językowi błr., [2] w ukr. pojawia się tylko jako hapax-polonizm, [3] a w ros. – jedynie sporadycznie w dialektach (tamże 379), więc podejrzewać można, że i tu jest polonizmem. Ponieważ wydaje się rzeczą geograficznie niemożliwą, żeby wyraz ałt. dostał się do języka pol. z pominięciem języków wsch.-słow., zrekonstruowano tu postać pośrednika wsch.-słow., która jednak nie ma *de facto* oparcia w materiale.

Tymczasem nie jest to chyba jedyny przypadek tego rodzaju. Również pol. (< tur.) *ogier* ma odpowiedniki w językach bałk.-słow., ale nie w ros.²⁵ Można by więc w nim domniemywać stosunkowo młode zapożyczenie tur. poprzez Bałkany, ale przeczy temu ta okoliczność, że w języku litew. poświadczony jest, jak się zdaje, refleks mongolskiego odpowiednika jego tureckiego etymonu, tzn.: pol. *ogier* < ogtur. *ajgyr* id. (~ ttur.dial. *öjgür* id., ÉSTJa I 107) < ptur. **aōgyr* id. =

²⁵ Pol. *ogier* niewątpliwie odgranicza obszar języka pol. od obszaru wsch.-słow. wraz z cz. i śl. (Popowska-Taborska 1992 = 2004: 128), ale prawdziwa natura tego odgraniczenia nie jest dla nas jasna, gdyż niejasna jest droga zapożyczenia. O ile bowiem na przykład obecność latynizmów w języku pol. i częsty brak tychże w językach wsch.-słow. (pominąwszy zapożyczone z polskiego) świadczy o przynależności obu tych stref językowych do różnych kręgów kulturowych, o tyle trudno byłoby (na razie) jednoznacznie powiedzieć, czego świadectwem jest granica wyznaczona przez pol. *ogier*.

pśmo. *ažirga* id. (Poppe 1960: 4n.) >> ? litew. *žirgas* ‘koń, rumak, ogier’ (Szyszman 1970: 248); co do aferezy *a-* w litew. por. tu hasło *slon*. Dla *žirgas* istnieje wprawdzie etymologia rodzima, litewska, ale przedstawiając ją W. Smoczyński (2001: 132) dodaje: “Bez dobrych nawiązań”. W sumie kwestia niejasna.

*   *
*

Poniżej przedstawionych zostanie kilka wyrazów alt. w językach słow., które są wprawdzie młodsze niż epoka pśłow., ale warto są wspomnienia na marginesie powyższych rozważań jako propozycje w nauce nowe (już z XXI w.); jedynie *chaltura* jest etymologią zaproponowaną wcześniej, ale, jak się zdaje, wciąż mało znaną.

chaltura

‘dodatkowa praca wykonana niestarannie na boku’ < ros. *халтыра* ~ (Daľ:) *халтыра* id. < stkałm. [XVII w.] *xalturā = pśmo. *xalturiya* ‘śliski; *byle jaki, niestaranny’ < *xalturi-* ‘ślizgać się’ < *xaltu* ‘mimochodem, byle jak, niestarannie’. – Co do semantyki por. ros. *вскользь* i *скользить*. – Dokładniej zob. Helimski 1990: 35-38; tamże argumenty przeciwko dotychczasowej, ułomnej fonetycznie i niepewnej semantycznie etymologii łac.-gr. (ros. *халтыра* ‘byle jak wykonana praca’ = ros.dial. *халтыра* ‘stypa’ < łac. *chartularium* = gr. *χαρτουλάριον* ‘tekst modlitwy w czasie stypy’, z rozwojem znaczeniowym: ‘modlitwa na stypie’ > ‘opłata za modlitwę popa na stypie’ > ‘(łatwy) zarobek, łapówka’ > ‘byle jaka praca dla łatwego zarobku’). – Czy zmiana akcentu w ros. nie jest aby świadectwem, że ros. *халтыра* < pol. *chaltura* < ros. *халтыра*?

Cygan

(? < cz. lub słc.) < pkipcz. *čykāñ ~ *čygāñ < sttur. *čygāñ* (~ *čykāñ ~ *čikāñ ~ *čigāñ) ‘biedny, ubogi’ >> węg. *szegény* id. (Stachowski M. 2001).

szabla

(> cz. *šavle*, słc. *šabl'a* id.) = ros. *сабля* id. < pwęg. **seb(e)le* id. << ptung. *sele-me id. < *sele ‘żelazo’ + *-me*, sufiks nominów denominalnych (więcej szczegółów w Stachowski M. 2004a).²⁶

²⁶ O możliwości bezpośredniego wpływu tung. na języki Europy Wschodniej zob. Helimski 2003 i Futaky 2001 oraz moją rec. w *Studia Etymologica Cracoviensia* 7 (2002) z pracy Futakiego.

zośka

(nazwa gry) < ros.dial. *зо́ска* ~ *жѳѳс(м)ка* id. < bur. *zōs* ~ *žōs* ~ *žōs* 'moneta, zwłaszcza drobna moneta chińska z czworokątnym otworem w środku' = kałm. *zōs* id. (Jodłowska 2003; ros. materiał dial. w: Anikin 2000: 214).

*   *
*

Na zakończenie wreszcie kilka słów o wyrazie, którego orientalne pochodzenie nie ulega wątpliwości:

szarawary

O tur.-pers. (a nie węg., wbrew Brücknerowi) pochodzeniu tego wyrazu pisałem kilka lat temu (Stachowski M. 2002: 47n.). Etymologia ta zakłada asymilację sonornych (pol. *szarawary* < tur. *şalvar* id.), co jest w zasadzie zjawiskiem wystarczająco powszechnym, żeby nie budziło wątpliwości. Tym samym wydawało się, że problem pochodzenia wyrazu *szarawary* jest już zamknięty. Ostatnio jednak G.-J. Pinault (2004: 260) przedstawił dla stirań. *şara-wāra- 'spodnie' (dosł. 'nogę-okrywające') następujące zestawienie: gr. *σαπάβα*, łac. *sarabara* ~ *saraballae* [z dysymilacją sonornych!], ros. *şaraváry*, pol. *szarawary*, zupełnie zaś osobno wymieniając odpowiedniki z -lv-, jak tur. *şalvār* [gdzie -ā- jest tylko długością graficzną], ros. *şal'vári* (Pinault: *şaljvāri*), serb. *şalvāre*, bułg. *şalvāri* itd. (tamże). Zestawienie takie oczywiście zmusza do przemyślenia kwestii orientального pochodzenia naszego wyrazu. Wyprowadzenie postaci pol. z greki pozwoliłoby uniknąć zakładania asymilacji sonornych (ale co z różnicą spółgłosek nagłosowych?). Wydaje się, że sprawa jest nieco bardziej zawiślana. Najstarszy pol. zapis tego wyrazu (1564 r.) brzmi bowiem: *szalawary*. Można by więc przyjąć asymilację *l - r > r - r* na gruncie pol. Ale istnieje też chyba możliwość podwójnego zapożyczenia (żeby nie mówić już o jeszcze bardziej skomplikowanych scenariuszach): [a] pol. *szalawary* < tur. *şalvar*; [b] natomiast pol. *szarawary* < ros. *şaraváry* < tur. *şalvar* (< irań.). Dokładne ustalenie szczegółów drogi (dróg?) przenikania tego (tak czy inaczej ostatecznie irań.) wyrazu do języków słow., w tym do języka pol., wymaga więc dalszych uściśleń, zapewne raczej w oparciu o dane filologiczne niż fonetyczne, mimo iż wydawało się, że wyraz *szarawary* nie da już raczej większych okazji do dyskusji.

S k r ó t y

alt. = ałtajski; **ar.** = arabski; **asyr.** = asyryjski; **az.** = azerbajdżański; **bab.** = babiloński; **balk.-slow.** = bałkańskosłowiański; **birm.** = birmański; **blr.** = białoruski; **bszk.** = baszkirski; **btur.** = bułgarsko-turecki; **bułg.** = bułgarski (słowiański); **bur.** = buriacki; **chak.** = chakaski; **cham.** = chamicki; **chiń.** = chiński; **cz.** = czeski; **czag.** = czagatajski; **czuw.** = czuwaski; **dial.** = dialekt(alny); **dolg.** = dołgański; **gag.** = gagauski; **gluż.** = górnołużycki; **goc.** = gocki; **gr.** = grecki; **hiszp.** = hiszpański; **ie.** = indoeuropejski; **irań.** = irański; **jak.** = jakucki; **kalm.** = kałmucki; **kar.** = karaïmski; **katal.** = kataloński; **kipcz.** = kipczacki; **kirg.** = kirgiski; **kmk.** = kumycki; **kopt.** = koptyjski; **kzch.** = kazachski; **litew.** = litewski; **lac.** = łaciński; **ma.** = mandżurski; **mo.** = mongolski; **niem.** = niemiecki; **nujg.** = nowoujgurski; **ogtur.** = ogólnoturecki; **oguz.** = oguzyjski; **ojr.** = ojrocki; **orm.** = ormiański; **osm.** = osmańsko-turecki; **palt.** = praałtajski; **pers.** = perski; **pkipcz.** = prakipczacki; **pld.-slow.** = południowosłowiański; **pmo.** = pramongolski; **pol.** = polski; **pslow.** = prasłowiański; **pśmo.** = piśmiennomongolski; **ptung.** = pratunguski; **ptur.** = praturecki; **pwęg.** = prawęgierski; **ros.** = rosyjski; **schr.** = serbsko-chorwacki; **scs.** = staro-cerkiewno-słowiański; **serb.** = serbski; **slc.** = słowacki; **slń.** = słoweński; **slow.** = słowiański; **stegip.** = staroegipski; **stirań.** = staroirkański; **stkalm.** = starokałmucki; **stkipcz.** = starokipczacki; **stpol.** = staropolski; **strus.** = staroruski; **sttur.** = staroturecki; **sujg.** = saryg-ujgurski; **sumer.** = sumeryjski; **szor.** = szorski; **śrmo.** = średniomongolski; **śrtur.** = średnioturecki; **tat.** = tatarski; **trkm.** = turkmeński; **ttur.** = współczesny turecki w Turcji; **tung.** = tunguski; **tur.** = turecki; **tuw.** = tuwiński; **ukr.** = ukraiński; **uzb.** = uzbecki; **węg.** = węgierski; **wł.** = włoski; **wsch.-slow.** = wschodniosłowiański; **xlx.** = chałcha-mongolski.

B i b l i o g r a f i a

- EAS   Ramstedt, G. J.: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, t. 1: *Lautlehre*, Helsinki 1957.
- ËSTJa   Sevortjan, Ë. V.: *Ëtimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov*, t. 1-, Moskwa 1974-.
- R   Radloff, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, t. 1-4, St. Petersburg 1893-1911.
- SEJP   Sławski, F.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1-, Kraków 1952-.
- SIGF   Tenišev, Ë. R. et al.: *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskich jazykov. Fonetika*, Moskwa 1984.
- SP   Sławski, F. (ed.): *Słownik prasłowiański*, t. 1-, Ossolineum 1974-.

Anikin A. E. 2000: *Ëtimologičeskij slovar' russkich dialektov Sibiri. Zaimstvovanija iz ural'skich, altajskich i paleoaziatskich jazykov*, Moskwa.

- Baskakov, N. A. 1985: *Dialekt lebedinskiĥ tatar-čalkancev (kuu-kiži). Gramma-tičeskij očerk, teksty, perevody, slovarʹ*, Moskva.
- Berta, Á. 1998: Tatar and Bashkir. – Johanson, L. / Csátó, É. Á. (ed.): *The Turkic languages*, London – New York: 283-300.
- Bodrogligeti, A. J. E. 1993: Chagatay or Classical Uzbek? The Uzbeks to take charge of the classical Central Asian Turkish heritage. – *Türk Dilleri Araş-tırmaları* 3: 43-56.
- Boeschoten, H. / Vandamme, M. 1998: Chaghatay. – Johanson, L. / Csátó, É. Á. (ed.): *The Turkic languages*, London – New York: 166-178.
- Boryś, W. 1980: Problematyka prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Izoleksy południowosłowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie. – *Etnogeneza i topogeneza Słowian* (PAN Oddz. Poznań; Seria: Historia; t. 5), Warszawa – Poznań: 75-87.
- 1986: Z badań nad innowacjami semantycznymi w ludowym słownictwie serbsko-chorwackim (Ludowe terminy pasterskie *buk*, (*h*)*omut*, *uvor* ‘stado’). – *Studia linguistica Polono-Jugoslavica* 4: 85-91.
- Černych, P. Ja. 1993: *Istoriko-ètimologičeskij slovarʹ sovremennogo russkogo jazyka*, t. 1-2, Moskva.
- Eren, H. 1999: *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*, Ankara.
- Futaky, I. 2001: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar-magyar kap-csolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben*, Buda-pest.
- Galton, H. 1997: *Der Einfluß des Altaischen auf die Entstehung des Slavischen*, Wiesbaden.
- Gołąb, Z. 1992: *The origins of the Slavs. A linguist's view*, Columbus.
- 2004: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych* [tłum. M. Wojtyła-Świerzowska], Kraków.
- Helimski [= Хелимский], E. 1990: Ètimologičeskie zametki. – Uluchanov, I. S. (ed.): *Issledovanija po istoričeskoj grammatike i leksikologii*, Moskva: 30-42.
- 1997: Два *иш*: Turkic *šiš(ik)* and Fennic *hīsi* in Russian. – *Studia Etymolo-gica Cracoviensia* 2: 151-157.
- 2003: *Tunguso-маньčžurskij jazykovej komponent v avarskom kaganate i sla-vjanskaja ètimologija*, Hamburg [wydany osobno tekst referatu wygłoszonego na XIII Międzynarodowym Zjeździe Sławistów, Ljubljana, 15.-21.08.2003].
- Holzer, G. 1989: *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*, Wien.
- Ivanov, V. V. 1975: Nazvanija slona v jazykach Evrazii. 1-3. – *Ètimologija* 1975: 148-161.
- Jodłowska, M. 2003: O dwóch wyrazach polskich pochodzenia altajskiego i ich odpowiednikach wschodniosłowiańskich. – Komorowska, E. / Kozicka-Borysowska, Ż. (ed.): *Świat Słowian w języku i kulturze IV. Językoznawstwo*, Szczecin: 111-114.

- Loma, A. 2002: Scytho-Slavica (III): Ursl. *xomq̃t̃. – Rusek, J. / Boryś, W. / Bednarczuk, L. (ed.): *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Ślawnickiego*, Kraków: 161-170.
- Malkiel, Y. 1948: Hispano-Arabic *marrano* and its Hispano-Latin homophone. – *Journal of the American Oriental Society* 68: 175-184 [przedruk fotomechaniczny w: Malkiel, Y.: *Theory and practice of Romance etymology. Studies in language, culture and history*, London 1989].
- Mańczak, W. 1978: Etymologia wyrazu *olbrzym*. – *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 94: 40-41.
- Menges, K. H. 1953: Zwei alt-mesopotamische Lehnwörter im Altajischen. – *Ural-Altaische Jahrbücher* 35: 299-304.
- 1954: Slavo-altajische Wortforschungen. – Vasmer, M. (ed.): *Festschrift für Dmytro Čyžewskij zum 60. Geburtstag ...*, Wiesbaden: 179-195.
- 1960: Bulgarische Substratfragen. – *Ural-Altaische Jahrbücher* 32: 104-121.
- 1991: Die Anfänge der Turkologie in den USA – aufgrund meiner eigenen Erfahrungen dargestellt. – Baldauf, I. / Kreiser, K. / Tezcan, S. (ed.): *Türkische Sprachen und Literaturen*, Wiesbaden: 287-300.
- Pinault, G.-J. 2004: Zum Tocharischen in der Turfanforschung. – Durkin-Meisterernst, D. et al. (ed.): *Turfan revisited – The first century of research into the arts and cultures of the Silk Road*, Berlin: 256-263.
- Popowska-Taborska, H. 1992: Słowiańszczyzna zachodnia i wschodnia w świetle zarysowujących się podziałów leksykalnych. – Bartmiński, J. / Łesiów, M. (ed.): *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6, cz. 4, Lublin: 13-19 [cyt. za przedrukiem w: Popowska-Taborska 2004].
- 2004: *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa.
- Poppe, N. 1955: *Introduction to Mongolian comparative studies*, Helsinki.
- 1960: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Wiesbaden.
- 1965: *Introduction to Altaic linguistics*, Wiesbaden.
- Räsänen, M. 1949: *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki.
- 1950: Beiträge zu den altaisch-slavischen Berührungen. – *Commentationes Fennougricae in honorem Y. H. Toivonen* [= MSFOu 98], Helsinki: 125-131.
- Reinhart, J. 1995: (Alt)kirchenslavisch *tetegъ* 'Sänfte'. – *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41: 135-142.
- 1995/96: Altrussisch *tota* 'Papagei'. – *Zeitschrift für Slavische Philologie* 55: 343-349.
- Ščerbak, A. M. 1961: Nazvanija domašnich i dikich životnych v tjurkskich jazykach. – Ubrjatova, E. I. (ed.): *Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov*, Moskva: 82-172.
- Schönig, C. 2000: *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden.
- 2002: Anmerkungen zum *b ~ m*-Wandel in den modernen Türksprachen. – Schönig, C. / Zieme, P. (ed.): *Scripta Ottomanica et Res Altaicae. Festschrift für Barbara Kellner-Heinkele*, Wiesbaden: 257-275.

- Siatkowski, J. 2004: *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim Atlasie Językowym*, Warszawa.
- Šipova, E. N. 1976: *Slovarʹ tjurkizmov v russkom jazyke*, Alma-Ata.
- Sławomirski, J. 1995: *Wprowadzenie do języka katalońskiego*, Kraków.
- Smoczyński, W. 2001: Indoeuropejskie podstawy słownictwa litewskiego. – Smoczyński, W.: *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków: 96-166.
- Stachowski, K. [w druku w *Roczniku Slawistycznym*]: *Wampir na rozdrożach*. Etymologia terminu *upiór* ~ *wampir* w językach słowiańskich.
- Stachowski, M. 1996: Über einige altaische Lehnwörter in den Jenissej-Sprachen. – *Studia Etymologica Cracoviensia* 1: 91-115.
- 2001: Turecko-węgiersko-słowiańskie tło etnonimu *Cygan*. – *Slavica* 31: 27-37 [wydanie niem.-języczne: Das Ethnonym *Zigeuner*, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch *szegény* 'arm'. – *Studia Etymologica Cracoviensia* 7 (2002): 159-169].
- 2002: Uwagi o wybranych etymologiach węgierskich w języku polskim. – *Studia Slavica Hungarica* 47: 45-52.
- 2004a: The origin of the European word for sabre. – *Studia Etymologica Cracoviensia* 9: 133-141.
- 2004b: Przegląd problemów związanych z badaniem zapożyczeń w języku dołękańskim. – Chruszczewski, P. P. (ed.): *Aspekty współczesnych dyskursów*, Kraków: 344-357.
- Stachowski, S. 1977: *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, cz. 2, Ossolineum.
- 1998: Ein bulgar-türkisches Lehnwort in den slawischen Sprachen (*varkoč* 'Haarzopf'). – Laut, J. P. / Ölmez, M. (ed.): *Bahşi Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn*, Freiburg – İstanbul: 379-389.
- Szyszman, S. 1970: Aus dem Nachlaß mongolisch-litauischer Beziehungen. – Stiehl, R. / Stier, H. E. (ed.): *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim*, Berlin: 248-250.
- Tekin, T. 1968: *A grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.
- Trubačev, O. N. 1960: *Proischoždenie nazvanij domašnich životnych v slavjanskich jazykach (Ėtimologičeskie issledovanija)*, Moskva.
- Zieme, P. 1995: Alttürkische Halsketten und andere Schmucke. – Erdal, M. / Tezcan, S. (ed.): *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer*, Wiesbaden: 233-246.